

Frieda Pruim

Trouw aan mezelf

Eerste druk januari 2017

© Frieda Pruim

Omslagontwerp: Heleen van der Sanden

Omslagfoto: uit privécollectie Diet Middelman

Foto's in boek: uit privécollectie Diet Middelman, Bettie Miltenburg (pagina 182, 196, 199), Frieda Pruim (pagina 6, 8, 11, 190), Wikipedia (pagina 132 en 136)

Auteursfoto: Joep Naber

Opmaak: Heleen van der Sanden

Uitgever: Frieda Pruim tekst & redactie, www.friedapruim.nl

Dit boek is te koop via: info@friedapruim.nl

Levensverhaal
van Diet Middelman

INHOUD

Proloog	7	Vaste grond (1966-1979)	159
Begin (1924-1942)	13	20. Het dak op	160
1. Geen kusje	14	21. Zo wil ik niet werken	165
2. Pa vertrekt	21	22. Op mijn manier	169
3. Sterkte, Dien	27	23. Broers en zusters	176
4. Akelige heks	31	Levensruimte (1979-2011)	183
5. Het bos in	39	24. Ontdekkingsreiziger van alledag	184
Idealen (1942-1950)	47	25. Trouw aan mezelf	192
6. Weg van moe	48	Epiloog	197
7. Alles komt goed	55	Reflectie	203
8. Ompantserd hart	63	Dankwoord	224
9. Aanvaarden wat is	70	Bronnen	227
10. Bij de kachel	76	Curriculum vitae	230
11. Grote broer	81		
12. In de torenkamer	87		
Verdieping (1950-1965)	97		
13. Uit mijn tent gelokt	98		
14. Vriendelijk tasten	105		
15. Op mijn plek	114		
16. Als er maar geen kind van komt	122		
17. Bang voor zachtheid	130		
Inspiratie (1957-2011)	141		
18. Laat het verleden los	142		
19. <i>Zweiffellos begabt</i>	152		

Diet Middelman in 2009 in haar tuin in de Poortstraat.

PROLOOG

De enorme stapel ongelezen *NRC*'s naast de zelfgetimmerde bank is verdwenen, als ik Diet in 2008 bezoek. Verder is alles nog hetzelfde als twintig jaar daarvoor op de begane grond van Poortstraat 71, een voormalige bovenmeesterwoning in de Utrechtse wijk Wittevrouwen. Drie comfortabele stoelen rondom een eenvoudig zeshoekig salontafeltje en een strak vormgegeven gaskachel. Een groen-beige dressoir waaruit pakken koekjes tevoorschijn komen die in grote hoeveelheden op een bord worden uitgesteld. 'Neem nog wat.' 'Heb je nou al wat genomen?' 'Het moet op, hoor!'

Het uitgelaten geschreeuw van kinderen op het plein van de basisschool, grenzend aan het huis. De reproductie van de tegen windmolens vechtende Don Quichot aan de muur. Daarnaast de op een kiertje staande huiskamerdeur. Een gordijn tussen de op een kiertje staande deur en de deuropening: de tocht wordt tegengehouden maar de kat kan er altijd door. De kat is allang dood, het gordijn is gebleven. Een stenen poes ligt op een stapel kussens voor de openslaande deuren naar de veranda, die grenst aan de wilde achtertuin. Ook op zolder woonde een poes, toen ik daar in 1988 en 1989 als student woonde. Ik ben allergisch voor katten, maar Diet vond het volkomen vanzelfsprekend dat ik haar sterk verharende huisgenoot tolereerde.

Diet Middelman voldeed op geen enkele manier aan het beeld dat ik van een hospita had. Op haar 64ste leefde ze nog als een student op de benedenverdieping van haar huis: in de achterkamer sliep ze op een bedbank en ontving ze bezoek. Mijn 'hospita' ging laat naar bed, sliep lang uit en had vrienden die minstens twintig jaar jonger waren. Haar kamerbewoners liet ze volkomen vrij. Klussen in huis vond ze heerlijk. Maar al te graag klom Diet op het dak als er iets met de dakgoot was. Ondeugend glimlachend zwaaide ze dan naar beneden, waar ik met mijn huisgenoten bezorgd haar verrichtingen volgde. Het dak was haar favoriete plek van het huis.

Ze spelde *NRC Handelsblad* en had uitgesproken meningen waarover ze graag met anderen debatteerde. Haar nuchtere, rationele kant vond ik moeilijk te rijmen met haar interesse in allerlei alternatieve geneeswijzen waarvan ik nog nooit had gehoord – al benaderde ze die kritisch. Zelf gaf Diet 'adembe-

Diet tijdens een van de interviews over haar leven in haar huiskamer in de Poortstraat.

handelingen', waarbij ik me moeilijk iets kon voorstellen totdat ik er zelf een onderging. Ik beleefde er niet zoveel aan, maar ze vertelde dat anderen er veel baat bij hadden. Jarenlang reisde ze in de zomer naar Zwitserland om daar lezingen van de antigoeroe Krishnamurti bij te wonen, wiens ideeën ik ook boeiend vind. Uiterlijk leek ze zelfs een beetje op hem.

Diet had er, in een tijd dat dat nog allerminst gebruikelijk was, voor gekozen om zonder partner en kinderen door het leven te gaan. Zelf wilde ik ook geen kinderen, en het liefst zou ik net zoals zij helemaal onafhankelijk blijven, maar ik vreesde dat ik niet zonder relatie zou kunnen – en dat bleek ook zo te zijn. Als ik me eenzaam voelde op mijn zolderkamertje, durfde ik niet bij haar aan te kloppen. Ze zou me niet begrijpen, dacht ik, oersterk als zij zelf was. Wat had deze vrouw zo stoer en onafhankelijk gemaakt?

De keren dat we samen koffie dronken, was zij vooral aan het woord. Dat bleef zo toen ik was verhuisd en haar nog zo eens per jaar opzocht. Ze haalde graag herinneringen op, associatief en anekdotisch. Die boden een inkijkje in een rebels verleden. Haar ouders noemden haar Dina. Als twintiger koos ze zelf voor de naam Diet vanwege haar associaties met bandiet. Haar avontuurlijke verhalen smaakten naar meer.

In 2008 vroeg ik haar of ze me haar hele levensverhaal wilde vertellen. Dat vond ze nogal wat. 'Ik heb ook niet zoveel tijd', zei ze, 'want ik heb nog allerlei materiaal van vroeger dat ik nog eens wil doornemen.' Over een afgebakend stukje van haar leven praten, wilde ze wel.

We spraken over de relatiebreuk van haar gereformeerde ouders, toen ze veertien was. En over haar eerste baan in een tehuis voor ongehuwde moeders, waar ze van de directrice haar vader niet mocht bezoeken omdat die ongehuwd samenleefde met een nieuwe vrouw. Uit verontwaardiging daarover nam Diet in

1944 ontslag en reisde ze, terwijl de Tweede Wereldoorlog in volle gang was, met gevaar voor eigen leven naar haar vader in Baarle, op de Nederlands-Belgische grens.

Na twee middagen met mij gepraat te hebben, had Diet de smaak helemaal te pakken. Ze genoot er zichtbaar van om urenlang over zichzelf te kunnen vertellen, en ging zonder aarzeling akkoord met vervolggesprekken. ‘Het is wel buitenissig, dat leven van mij’, zei ze. ‘Het is leuk als dat wordt vastgelegd.’

Al gauw kwam ze op de proppen met wat opstellen waarin ze gedetailleerd jeugdherinneringen had beschreven. Niet veel later kwam er een enorme rode doos tevoorschijn. Die bleek vol te zitten met losbladige dagboek aantekeningen, opstellen en brieven die ze schreef tussen haar veertiende en vijfenvijftigste jaar. Diet stelde voor om al deze documenten aan mij voor te lezen. Wat een goudmijn!

Zo deed ik een belangrijke ontdekking: de onafhankelijke, stoere en eigenzinnige vrouw zoals ik haar had leren kennen, had zich in haar jeugd en werkende leven vaak ongezien en kwetsbaar gevoeld. Een groot deel van haar leven was ze blijven hunkeren naar de aandacht en waardering die ze als kind niet had gehad. Dat leidde tot een nieuwe queeste: hoe was Diet uit dat dal geklommen, zodat ze nu tegenover me zat als een montere, zelfverzekerde vrouw?

Om Diets levensverhaal zo toegankelijk mogelijk te maken, schreef ik het op in de ik-persoon, met gebruikmaking van scènes en dialogen. Daarmee ging voor mij een langgekoesterde wens in vervulling. Als kind wilde ik al romanschrijfster worden, maar het ontbrak me aan fantasie. Daarom koos ik voor de journalistiek. Zo kon ik wel schrijven, maar hoefde ik mijn verhalen niet zelf te verzinnen. Toen ik het genre van de literaire non-fictie ontdekte, viel alles op zijn plaats: op deze manier zou ik kunnen schrijven in mijn favoriete vorm, maar met houvast aan de fei-

ten. De boeken van auteurs als Judith Koelemeijer, Jan Brokken en Annejet van der Zijl waren inspiratiebronnen voor me. Vooral de eerste helft van Diets levensverhaal leende zich uitstekend voor dit genre, omdat zij een aantal cruciale gebeurtenissen uit haar leven uitvoerig had beschreven.

Daarbij stuitte ik wel op het probleem dat Diet vooral schreef als ze somber was of met iets worstelde. Voor de positieve gebeurtenissen in haar leven was ik dus aangewezen op haar geheugen, dat al flink achteruit ging toen ik haar van haar 84ste tot haar 86ste interviewde. Tijdens haar bezoeken aan Krishnamurti in Zwitserland en na haar pensionering schreef ze helemaal niet. Dat maakte het extra lastig om aan deze periodes recht te doen en ze levendig te beschrijven. Vragen daarover heb ik haar nog wel kunnen stellen, maar ze had er niet altijd een antwoord op, mede door haar toenemende dementie. Daarom eindig ik dit boek met een reflectie op haar leven vanuit mijn eigen perspectief, waarbij ik gebruik maak van Diets bespiegelingen tijdens onze gesprekken en van fragmenten uit interviews met familieleden en vrienden.

Met dit boek heb ik getracht een zo eerlijk en volledig mogelijk beeld van Diet te schetsen. Haar hele leven had ze ernaar verlangd om haar complete verhaal te delen met iemand die daarin werkelijk geïnteresseerd was. Ik hing aan haar lippen, en tekende haar ervaringen op voor iedereen die er kennis van wil nemen.

Frieda Pruim

Utrecht, december 2016

Diet met kuikentjes in het hoenderpark van haar vader.

BEGIN

1924-1942

1. Geen kusje

‘Eer uw vader en uw moeder’, galmde de dominee vanaf de kansel.

Zenuwachtig bewoog ik mijn voeten op en neer.

‘Gij zult niet echtbreken.’

Steelse blikken van kerkgangers richting onze bank op de eerste rij. Mijn wangen gloeiden. Ik boog mijn hoofd voorover, zodat niemand mijn gezicht kon zien. Ik voelde het prikken onder mijn haren, in mijn gezicht, op mijn armen, in mijn borsten.

‘Want noch hoereerders, noch afgodendienaars, noch overspelers, noch ontuchtigen zullen het Koninkrijk Gods beërven.’

Mijn handen begonnen te trillen. Kon ik maar verdwijnen.

‘Vader is een hoerenloper, zeg me na’, had mijn moeder een paar dagen geleden tegen me geschreeuwd. Ik zat piano te spelen. Toen ik doorspeelde alsof ik niks had gehoord, gaf ze me een draai om mijn oren.

‘Geef me een arm, Dina’, commandeerde moe toen we van Voorthuizen naar huis liepen, twee kilometer buiten het dorp, in de richting van Barneveld.

Ik duwde mijn handen diep in mijn zakken.

‘Geef me een arm’, zei ze en ze greep de mijne. Ik liet het zo, maar zo gauw we binnen waren, liet ik haar met mijn twee zussen achter en smeerde ik ’m. Naar buiten, het bos in. Achter me begon iemand een liedje te neuriën: scheiden doet lijden, afscheid brengt leed. Ik balde mijn vuisten in mijn zakken.

In een stuk bos waar ik niemand zag, ging ik van het pad af naar een dicht, donker gedeelte. Daar liet ik me neervallen. De grond was vochtig. Ik kreeg kippenvet, voelde een golf van misselijkheid opkomen, ging weer staan, voelde me draaierig en moest even wachten voor ik verder kon lopen.

Bij een stuk hei waar de zon op scheen, ging ik weer liggen. Op mijn rug. Ik spreidde mijn armen om zoveel mogelijk stralen op te vangen. Mijn hele lichaam schokte. Even liet ik het gaan. Toen draaide ik me om en legde mijn hoofd op mijn armen. De zon brandde op mijn rug door mijn kleren heen. Langzaam kwam ik weer tot rust.

Na een tijdje stond ik op en ging weer lopen. Aan de rand van het bos kwam ik een onbekende vrouw tegen. Ze glimlachte en knikte me vriendelijk toe. Ik schrok ervan. Bijna viel ik haar om de hals, intens dankbaar voor deze blik van genegenheid. Maar dat kon natuurlijk niet. Wankelend liep ik verder, de maat tellend om maar gewoon te lopen. Ik had het bos weer in willen vluchten, maar dat kon niet, want daar was zij.

Moe was kwaad toen ik thuiskwam. Zij had al gegeten met mijn vijf jaar jongere zusje Riekie en mijn vijf jaar oudere zus Francien, die we Fik noemden. Fik was de deur al weer uit. Ik ging voor de piano zitten.

‘Nee, nu ga je eerst eten.’

Daarna moest ik de afwas doen, want moe wilde een brief schrijven. Maar ze bedacht zich en bood aan me te helpen. O nee, niet samen in de keuken.

‘Kind, om zo naar je moeder te kijken, ik zou een hekel aan je krijgen.’

‘Krijgen?’ zei ik en ik verborg me achter de openstaande keukendeur. Ze liet het gaan en ik ging afwassen.

Even later kwam Fik thuis. Zij begon mij nog eens de les te leren: ‘Ellendig rotkind. Kun je niet zorgen op tijd thuis te zijn?’

Moe glimlachte.

Ik verdween naar boven. Op mijn bed lag ik een hele tijd naar het plafond te staren. De herinneringen aan Fik tuimelden over elkaar heen.

Eerder deze week had ik met de theedoek in mijn handen wat staan weg te dromen, blijkbaar met mijn mond een beetje open. Fik trok de doek tussen mijn vingers vandaan, sloeg hem in mijn gezicht en riep: 'Moet je dat daar zien staan, te lamlendig om de doek goed vast te houden. Te lui en te beroerd om haar mond te sluiten.' Ze gaf een ruk aan mijn arm. 'Ga er nou eens behoorlijk bij staan. Doe niet zo onbenullig. Moet je zien hoe ze afdroogt. Géén gezicht.' 'Maar Francientje, zó erg is het toch niet', zei moe, die aan tafel zat te schudden van het lachen. Ik deed of het me koud liet.

*De drie zussen Middelman tijdens een vakantie in zee.
Van links naar rechts: Francien, Riekie en Diet.*

Had ik mijn eigen huisje nog maar, in een van de kippenloodsen achter ons oude huis aan de overkant van de straat, waar we tot mijn veertiende woonden. Daar kroop ik weg als ik het niet meer uithield in huis. Van oude kisten uit het hoenderpark had ik een tafeltje getimmerd en er een oud stoeltje bij gezet. Een afgedankte lap was mijn vloerkleed. Op een dag kroop ik naar binnen en zat pa daar ineens. Hij zei niks, maar hij glom.

Toen we eens bij tante Kee zaten te eten, verderop in de straat, verzuchtte die dat ze zo blij was dat ze geen luiers meer hoefde te wassen. 'Weten jullie dat Dina tot haar vijfde in haar broek heeft geplast?' meldde Fik, triomfantelijk de tafel rondkijkend. Mijn gezicht begon te gloeien; een aardappel rolde van mijn vork op de grond.

Fik zette ook mijn vijf jaar jongere zusje Riekie tegen mij op, daar was ik van overtuigd. Ik zat eens samen met Riekie met een blokkendoos te spelen en we hadden plezier. Totdat Fik binnenkwam. Riekie vloog overeind en wees naar mij: 'Moet je haar zien!'

Een keer was ik naar de zolder gestuurd omdat ik brutaal was geweest tegen moe. Beneden hoorde ik pa en Fik om mijn rake opmerkingen lachen. Ik beet op mijn vingers om het niet uit te schreeuwen van geluk.

Ik vroeg me af wie me meer pijn deed, Fik of moe.

Op mijn vijfde konden we een keer meerijden met de auto van tante Jo, een van mijn moeders zussen. Moe ging naast haar zitten op de stoel voorin, ik kroop op de achterbank en sloeg snel het portier dicht. 'Au!' Mijn vingers waren tussen de deur gekomen. De pijn was verschrikkelijk, maar ik hield mijn tranen in. Mijn moeder ging gewoon door met kletsen. Tante Jo wees haar zus terecht. 'Dina heeft pijn', zei ze. 'Het zal wel meevallen. Ze huilt toch niet?' reageerde mijn moeder. Tante Jo draaide zich naar me om en streek me over mijn haar. 'Lieverd, heb je je zo'n

pijn gedaan? Laat je vingers eens zien? Zal ik er een kusje op geven? Dapper meisje! Ik wilde dat ik bij mijn tante op schoot kon kruipen.

Een keer ging ik met moe naar het dorp. Ze zette me achter op de fiets. 'Hou je benen goed uit elkaar zodat ze niet tussen de spaken komen', adviseerde ze. Ik had niks om me aan vast te houden, want haar mantel zat strak om haar heen, en ik durfde mijn armen niet om haar middel heen te slaan. Ik moest mijn benen dus wel wat dichter tegen het wiel aan houden om in evenwicht te blijven. Al snel kwamen mijn voeten tussen de spaken. Moe begon te slingeren en we vielen op de grond. Ik had flinke pijn, al had ik gelukkig niks gebroken. 'Wat doe je nou, Dina?' snauwde ze mij toe. 'Je hebt mij laten vallen!'

In de tweede klas van de lagere school kreeg ik les van juffrouw Schuld. Die had de pest aan mij. Geregeld slingerde ze me aan mijn haren door de klas. Op een dag beklagde ze zich over mijn brutale gedrag tegen mijn moeder. 'U mag haar slaan, hoor', reageerde moe. 'Ik zeg het opzettelijk waar ze bij staat, dan weet ze dat ik het goed vind.' Een keer gaf de juf me zo'n onverwachte opdonder dat er tranen in mijn ogen sprongen. 'Zo, huil jij ook eens', zei ze voldaan. Na schooltijd verzamelden mijn klasgenoten zich in een halve cirkel om me heen, zwijgend. 'Je moet het tegen je moeder zeggen', zei toen een van hen. Ik reageerde

*Moeder Middelman met links
Diet en rechts Francien.*

niet, maar liep weg. Thuis werd ik hoe langer hoe lustelozer. Ik lag vaak onder de tafel op de grond en ik at nauwelijks meer. Moeder hield me een paar maanden thuis, zodat ik de tweede klas moest overdoen.

Iedere vrijdag kregen we een boek mee van de schoolbibliotheek. Ik legde wat kussens voor de kachel om ze op te warmen en kroop daarmee in een fauteuil met mijn boek. Daarin las ik over een lieve moeder, die haar kinderen knuffelde voor het slapen gaan. 's Avonds voor het tanden poetsen waagde ik het erop: 'Moe, zou u straks nog even boven kunnen komen om mij een kusje te geven?' 'Maar moeder kan zo moeilijk trappen lopen vanwege haar hoge bloeddruk', reageerde ze. O ja? dacht ik. Wanneer ik naar de zolder vluchtte om het raam uit te klimmen als ze boos op me was, kwam ze altijd vliegensvlug achter me aan. De volgende dag las ik verder in het boek, en werd ik steeds verdrietiger. Maar ik wilde niet dat iemand me zag. Snel liep ik naar een van de kippenloodsen van mijn vader achter ons huis en kroop in een kist. Daar huilde ik, met een vuist tegen mijn mond. Ik blijf hier tot ik dood ben, dacht ik. Ze kunnen me hier toch niet vinden. Als ik overleden ben, vinden ze me wel door de stank. Zijn ze misschien nog blij toe. Kom ik in de hel. Daar zal ik het niet veel slechter hebben. Misschien heeft God wel zoveel medelijden met me dat ik toch naar de hemel mag.

Boeken waar vloeken in stonden, waren in ons huis taboe. Toen moe een keer zo'n boek van mij in de brandende kachel stopte, haalde ik een van haar christelijke boeken uit de kast en gooide dat ook in het vuur. Ze greep me hardhandig bij mijn arm en dwong me mijn rok en onderbroek uit te trekken. Daarna gaf ze me een paar flinke petsen op mijn blote billen. 'Doen uw handen zeer?', reageerde ik treiterig. 'Moe, doet u weleens zonde?' vroeg ik haar poeslief toen er 's middags bezoek was en we aan de thee zaten. Dat zou ze tegenover kennissen niet makkelijk toegeven, want ze was in haar ogen de volmaakte moeder.

Maar als gelovige vrouw kon ze ook niet zeggen dat ze niet zondigde. Ze negeerde mijn vraag, maar ik hield vol. ‘Moe, ik vroeg u wat: doet u weleens zonde?’ ‘Moeder zondigt niet’, zei ze ten slotte. ‘Aan de kant, aan de kant, moe is heilig’, riep ik, en ik sprong door de kamer.

In de buurt liep een bok rond die vaak ons erf opkwam. Mijn moeder deed met mooi weer een middagdutje met de tuindeuren open. Ik zat bij haar in de kamer mijn huiswerk te maken. De bok begon aan de vitrage voor de tuindeuren te trekken. ‘Dina, laat dat!’ reageerde moe met haar ogen dicht.

In dezelfde tijd zaten moe en mijn twee zussen kersen te ontpitten en elkaar met die pitten te beschieten. Ik kwam de keuken binnen op het moment dat iemand riep: ‘Wie doet dat nou weer?’ ‘Ik natuurlijk’, zei ik. Ze schoten allemaal in de lach, begrepen maar al te goed waar ik op doelde: ik kreeg altijd overal de schuld van.

Moeder schilt aardappels op het terras.

2. Pa vertrekt

Pa was wel vaker een tijdje weg, kuren in Duitsland of zijn kippenbroedmachines verkopen. Ik keek er dus niet van op toen hij in augustus 1938 zijn koffers achterin de auto stopte.

‘Mag ik mee?’ vroeg ik half voor de grap.

‘Stap maar in’, zei hij.

Verrast vroeg ik of ik wat kleren zou pakken. Dat vond hij niet nodig. Ik ging snel achterin zitten, maar mijn blijdschap duurde niet lang. Vijfhonderd meter verder stopte hij bij het huis van oom Henk en tante Kee.

‘Nou eruit, anders moet je te ver teruglopen.’

‘En u zei dat ik mee mocht.’

‘Dat mocht je toch ook. Een eindje, wat dacht je dan?’

Vroeger had ik veel meer contact met ‘de pipa’, zoals ik hem liefkozend noemde. Als hij me keihard duwde bij het schommelen en ik vloog op de grond, lachte hij als ik snel overeind krabbelde, weer ging zitten en riep: ‘Duwen!’

Toen hij eens op dezelfde ruwe manier als met ons met een schoolvriendinnetje ging stoeien, begon zij meteen te huilen. ‘Wij zijn er aan gewend, maar dat kun je met anderen niet doen!’ wees ik hem terecht. Dat pikte hij van me.

Diet op de schommel in de tuin, met vader.

Op een dag liepen mijn zussen en ik achter hem aan over een pad langs een sloot. Hij liet de takken opzettelijk achter zich terug zwiepen om ons te pesten. Op een open stuk nam ik een aanloopje en gaf hem een zet, zodat hij met één poot in het water terecht kwam. Even hield ik mijn adem in, maar toen schaterde hij het uit.

Na terugkeer van een van zijn reizen gaf hij me opeens een flink pak slaag. 'Waarom, wat heb ik gedaan?', vroeg ik oprecht verbaasd. 'Jij zult wel beter weten dan ik wat je hebt uitgehaald in de afgelopen tijd', reageerde hij. Dat vond ik wel grappig. Datzelfde flikte hij bij de zoon van tante Jo. Om te demonstreren dat zij als weduwe haar kinderen wat harder moest aanpakken, pakte hij mijn neef bij z'n lurven en gaf hem een afranseling. Zomaar, zonder reden. Dat vond ik idioot, en dat liet ik hem weten ook.

Maar toen ik nog klein was, kon hij ook heel lief zijn. Als ik bij hem op schoot zat, hield hij zijn zakhorloge aan mijn oor om me het getik te laten horen. En toen ik een tijdlang nauwelijks wilde eten, tikte hij uitnodigend op mijn bordje of zei: 'Kip, kip, kip.'

Tijdens vakanties in Noordwijk zette hij me 's avonds even op het potje zodat ik niet in mijn bed plaste.

Hij nam me ook weleens mee voor een wandeling in het bos. Een keer wees hij me een konijnenhol aan. Hij haalde er een klein konijntje uit en liet me dat aaien. Daarna stopte hij het beestje weer terug.

Een maand na mijn vaders vertrek vond ik mijn moeder met haar hoofd in haar handen aan de keukentafel. Naast haar zat Fik, die voor zich uit staarde, en daarnaast Riekie, die huilde. Op tafel lag een brief met het handschrift van pa.

Moe keek op. 'Je vader wil van me scheiden en hij wil Francien meenemen', zei ze mat. 'Hij zal op z'n knieën moeten om weer

bij me terug te mogen komen', barstte ze uit.

Hij zal daar gek zijn, dacht ik. Moe zat altijd tegen pa te zeuren dat hij zoveel weg was en deed net of hij niet zonder haar advies kon. Ik gaf pa groot gelijk dat hij was gevlucht. Maar waarom had hij mij niet meegenomen?

'Jou wil hij ook niet hebben', riep ze tussen haar gesnik door, alsof ze mijn gedachten had gelezen.

Niet reageren, dacht ik, en ik liep naar de deur. 'Nee', schreeuwde ze. 'Je blijft hier, jullie laten me nu niet alleen.'

Ik bleef en zweeg.

'Help me dan toch. Wat moet ik doen om jullie vader terug te krijgen? Hij móét bij me terugkomen! Hij laat jullie en mij in de steek. O, de schande. Groter schande is er niet. Wat moeten we doen? Jullie moeten hem terug gaan halen.'

'Als jij hem eens terug gaat halen', zei ze ineens poeslief tegen mij. 'Zou je dat kunnen als ik je reisgeld geef? Van jou hield hij vroeger zo veel!'

Even keken we elkaar aan.

'Of loop je dan ook bij me weg?' schreeuwde ze toen. 'Laat jij je moeder in de steek om naar die vent te gaan die zijn hele gezin laat zitten om er met een jonge meid vandoor te gaan? Hij laat ons in de schande zitten. Jou ook. Later zul je op hem spuwen. Zo'n viezerik, zul je zeggen, en je zult berouw hebben dat je niet hebt gedaan wat je kon om je moeder te troosten.'

Verwilderd keek ze rond, van Fik naar mij naar Riekie, die zich angstig tegen haar aan had gedrukt.

Ik liep de deur uit, naar het hoenderpark. Daar ging ik op de omgekeerde kippenkist zitten waar ons konijn onder zat. Pa komt nooit meer terug, dacht ik. Onder me sprong het konijn onrustig heen en weer. Zo nu en dan stak hij zijn oren tussen de planken door omhoog. Ik probeerde hem tussen de kieren door te aaien, maar hij sprong weg. Ik bleef stil zitten. Er druppen tranen op de kist. Een paar grote spatten. Ik keek ernaar.

Er kwamen er nog meer. Dat mocht niet. Ik stond op en liep het hoenderpark in. O, hoe komt deze dag om? En morgen en overmorgen? En als de mensen het allemaal te weten komen? Op catechisatie, op de meisjesvereniging? En hoe zou mijn nichtje Francien reageren, de dochter van tante Kee? Onze moeders waren zusters, dus zij zou partij kiezen voor mijn moeder.

Af en toe kwamen er brieven voor mijn zussen en mij vanuit Bussum. Daar logeerde mijn vader bij zijn zus Marie. In die brieven deed hij voorstellen om ons in Amersfoort te zien. Dat wilde ik graag. Ik was bang geweest dat hij voorgoed uit mijn leven zou zijn verdwenen.

Het viel niet mee zo'n brief te pakken te krijgen. Als de post op de deurmat viel en moe en ik waren allebei thuis, renden we tegelijk naar de gang. Wie als eerste de brief van pa had te pakken, dook daarmee de wc in naast de voordeur. Als dat moeder was, kreeg ik de brief niet meer te zien.

Over de nare dingen die pa over haar schreef, was ze woedend. Op een dag ging ze met een van die brieven naar de dominee. Ik vond dat niet kunnen, want de brief van pa was gericht aan zijn dochters, niet aan moe. Ik ging dus achter mijn moeder aan naar het huis van de dominee, van wie ik catechisatie kreeg.

'Ik kom de brief van mijn vader halen', zei ik toen de dominee opendeed. 'Die is voor mij.'

De dominee nodigde me uit in de voorkamer.

'Mijn vader schrijft expres nare dingen over mijn moeder omdat hij weet dat zij ze leest', legde ik uit. 'Dat moet hij niet doen. En mijn moeder moet die brieven niet willen lezen.'

De dominee keek me goedkeurend aan. Hij vroeg me even te wachten, liep naar zijn studeerkamer en kwam met moe terug. Die duwde me de nog niet geopende brief in handen en liep met grote stappen weg.

Een half jaar na de scheidingsbrief, in februari 1939, ging pa samenwonen met de Hongaarse Ilus. Ik wist wel dat pa Ilus aardig vond. Hij was bij haar pleegouders in de kost geweest. De laatste jaren werkte ze als zijn secretaresse. Zij vond het geweldig wat hij als wethouder van de Anti-Revolutionaire Partij in Barneveld allemaal voor elkaar had gekregen.

In zijn scheidingsbrief aan moe had pa niks over Ilus geschreven. Ze was pas 22, dus 28 jaar jonger dan pa – en maar acht jaar ouder dan ik. Moe wist blijkbaar meer, want zij ging na de breuk bij Ilus' pleegouders klagen. Daarna stapte ze naar de burgemeester van Barneveld, waaronder onze woonplaats Voorthuizen viel. Hij had een hekel aan pa omdat die hem in zijn tijd als wethouder had dwarsgezet.

Triomfantelijk vertelde moe 's avonds tijdens het eten dat Ilus zich voortaan elke week op het gemeentehuis moest melden. Wat deed zo'n Hongaarse hier immers? Misschien was ze wel een verspieder van de Duitsers. Ik geloofde er niks van. Ze was toch na de Eerste Wereldoorlog naar Nederland gekomen omdat haar ouders te weinig te eten hadden? Maar de burgemeester had gezegd dat hij geen enkel risico kon nemen, nu Duitsland Nederland dreigde binnen te vallen.

Later vertelde pa me dat hij na zijn vertrek uit Voorthuizen in zijn eentje op reis had willen gaan, in de hoop dat Ilus hem zou vergeten. Maar hij vond het zo erg dat Ilus door toedoen van mijn moeder wekelijks uren in het gemeentehuis moest doorbrengen, dat hij zo ver mogelijk van de Veluwe een huis voor hen beiden zocht. Dat vond hij in Baarle-Hertog, net over de Belgische grens. Daar zou Ilus zich niet hoeven melden en zat hij zo dicht bij Nederland dat hij daar zijn kippenbroedmachines kon blijven verkopen. Trouwen konden Ilus en pa niet, want moe weigerde officieel van hem te scheiden. Maar Ilus was al snel zwanger.

Begin 1940 nam vader ons vanuit Amersfoort, waar we weer eens hadden afgesproken, voor het eerst een weekend mee naar Baarle. Mijn moeder had hij daarover niet ingelicht. Pa was gek met zijn dochter Bea van negen maanden, droeg haar door de kamer, pakte haar armpjes vast, liet haar naar zich toe lopen en gaf haar hapjes van zijn eten. Toen ze 's avonds in de wieg lag, zei vader: 'Kom je?' terwijl hij zijn handen naar haar uitstak. Maar Bea wist dat ze in bed moest blijven, dus ze keek boos de andere kant op. Alleen toen we de kamer uitliepen, keek ze hem nog even aan met een blik van: wat ben je toch een mormel.

3. Sterkte, Dien

'Zeg Dien, heb je wat?' vroeg juffrouw Duys in februari 1940 tijdens de wekelijkse pianoles in Ermelo.

Ik kreeg een kleur, stopte midden in de etude en keek haar aan.

'Zit je ergens mee?'

Ik schudde mijn hoofd.

'Heus niet?'

Weer schudde ik nee. Wat moest ik zeggen? Er was zoveel. 'Ik slaap de laatste tijd niet zo goed', zei ik maar. 'Ik ga veel te laat naar bed.'

'Heb je zoveel om over na te denken?'

Niet huilen, niet huilen.

'Ook', zei ik vaag. 'Ik lig altijd over van alles te denken, dan over dit, dan over dat.'

Het vertrek van pa, de scheidingsbrief en het getreur van moe gingen door mijn hoofd – maar daar kon ik mijn pianolerares toch niet mee lastigvallen?

'Dina, gaat het?' hoorde ik juf Duys zeggen. Ik schrok op uit mijn gedachten, zette snel mijn handen op de toetsen en speelde verder waar ik was gebleven.

'Waaraan merkte u daarnet dat ik ergens mee zat?' vroeg ik toen ik de etude nog twee keer had gespeeld.

Juffrouw Duys glimlachte. 'Aan je gezicht. Vond je het vervelend dat ik het zag?'

'O nee', reageerde ik direct.

Oefenen voor de pianoles.

Ik verlangde de hele week naar de woensdagse lessen en hoopte al maanden dat ze me eens iets zou vragen.

‘Ik had misschien toch beter kunnen doen alsof ik niets zag. Zullen we het menuet nog even doornemen?’

Teleurgesteld haalde ik het boek met menuetten uit mijn tas en speelde het ingestudeerde stuk. Hoe zou ik juf weer aan het praten kunnen krijgen?

‘Waarom vindt u lesgeven zo fijn?’ vroeg ik toen ik klaar was met spelen. ‘Is het alleen om de muziek?’

‘Waarom denk je dat ik het nog meer fijn zou vinden?’

Ik zweeg.

‘Biecht eens op?’

Ik bleef zwijgen.

‘Om het geld hoef ik het beslist niet te doen.’

‘Natuurlijk niet.’

‘Ik vind het fijn om de muziek, om een beetje bij te schaven. De muziek is de hoofdzaak, maar ik doe het ook om de mensen.’

Ik durfde niet verder te vragen.

‘Dag Dien, sterkte hoor’, zei ze toen ik de deur uitging. Ze bleef in de deuropening staan tot ik wegfietste.

Twee weken later fietste ik weer naar Ermelo. Het sneeuwde een beetje, maar dat gaf niet. Ik was blij dat ik weer les zou krijgen van juffrouw Duys, mijn invaljuf. Mijn vaste pianoleraar, meneer De Koning, was opgeroepen voor militaire dienst vanwege de dreigende oorlog. Juffrouw Duys woonde in de Bollenstreek in het westen van Nederland. Ze logeerde in het huis van meneer De Koning om zijn lessen te kunnen overnemen.

Ik kon niet wachten om haar te zien, want ze moest me helpen. Ik kon er niet meer tegen om de hele week thuis te zitten met mijn treurende moeder. Fik had net eindexamen hbs gedaan en volgde nu een opleiding tot verpleegster in Rotterdam. Toen ze bleef zeuren dat ze wilde doorleren na de lagere school, had vader

gezegd dat dit mocht. Mijn moeder mocht over mij beslissen, vond hij. Dat kwam me goed uit. Moe vond het lyceum onzin voor meisjes. Ik was bang dat de hbs te moeilijk voor me zou zijn en dat Fik me op haar school in Harderwijk had zwartgemaakt. Nu had ik ontdekt dat ik naar de landbouwhuishoudschool in Ede kon: twee jaar lang twee dagen in de week. Dat leek me mijn redding: niet te moeilijk, weg van moe en met een diploma zou ik makkelijker werk kunnen vinden en het huis uit kunnen gaan.

Francien in de verpleging in Rotterdam.

Ik wist niet zo goed wat ik wilde worden. Iets met verwaarloosde kinderen? In een opvoedingsgesticht bijvoorbeeld, om van die kinderen iets goeds te maken. Met kinderen die werden gepest had ik enorm te doen. Op de lagere school had ik bij een debiel meisje in de klas gezeten. ‘We gaan je verzuipen in een droge sloot’, zeiden een paar klasgenoten tegen haar. Zij werd bang en begon te huilen. Ik ging naar haar toe en herhaalde rustig wat ze hadden gezegd met het accent op ‘droge’. Zo probeerde ik haar gerust te stellen.

Moe had de prospectus van de huishoudschool voor me opgevraagd, maar ik mocht van haar alleen een kookcursus volgen, anders werd het te stil in huis. Zou ik dan misschien pianolerares kunnen worden? Als ik daar kinderen mee zou kunnen helpen, zou dat misschien ook wel iets voor mij zijn.

‘Ja, wat moeten we daar nu aan doen?’ vroeg juffrouw Duys

toen ik had verteld hoe moe over de opleiding dacht. ‘Weet je moeder dat je er met mij over praat?’

‘Nee, daar laat ik niks van merken. Ik zou de dagopleiding wel kunnen volgen als ik het beslist wil. Dan vraag ik het aan vader. Als die het goed vindt, kan ik het doen, maar zo moet het eigenlijk niet.’

De juf keek me aan. ‘Wanneer spreek je je vader? Vraag je het altijd eerst aan je moeder en dan aan je vader?’

‘Van vader mag het toch wel, dat weet ik zeker en vader weet ook dat ik dat weet. Maar ik moet moe bewerken zodat die het ook goedvindt.’

‘Heeft je moeder te weinig geld om de school te betalen?’

Ik schudde mijn hoofd.

‘Vind je het vervelend als je moeder weet dat je er met mij over praat? Als ze dat mag weten, kan ik eens met je moeder gaan praten.’

‘Dat zal toch wel niet helpen’, reageerde ik. Maar ik vond het heel aardig dat ze dat voor mij wilde doen.

Op de fiets terug dacht ik na over het gesprek. ‘Wanneer spreek je je vader?’ had de juf gevraagd. Dat betekende dat ze wist dat pa en moe gescheiden leefden. Hoe zou ze daar achter zijn gekomen? Misschien zou ik haar dan wel kunnen vertellen wat er allemaal was gebeurd. Maar ik was bang dat ik het toch niet zou durven.

Zondag in de kerk dacht ik weer aan juffrouw Duys en onze gesprekken. Ik kon bijna aan niets anders meer denken. Wat zou het leven een stuk fijner zijn als mensen elkaar begrepen. Mensen die andere mensen begrepen, waren misschien weleens verdrietig omdat ze met hen meeleeften. Maar ik dacht dat ze toch gelukkiger waren.

4. Akelige heks

Een week later vroeg ik moe nog eens of ik naar de huishoudschool mocht.

‘Nee’, zei ze beslist. ‘Dan zit ik de hele dag alleen. Vader is weggegaan, Francien is weggegaan, dan moet jij niet ook nog weggaan. En het werk kan ik niet alleen af, dan word ik te moe. Ik kan toch niet een dienstmeisje in huis nemen zodat jij kunt gaan? En ik moet toch zelf mijn kinderen opvoeden?’

Even later beweerde ze dat het te veel geld kostte. Ik schrok, want ik had tegen juffrouw Duys gezegd dat het niet om de centen was, dat ik niet naar die school mocht. Als ze nu zou komen praten, zou moe misschien beweren dat het te duur was, maar dat klopte niet. De school zelf kostte maar *f*1,75 in de maand. De bus zou wel elke keer *f*0,55 kosten, maar ik zou de helft van de tijd met de fiets kunnen gaan, nog fijner ook.

’s Avonds in bed rekende ik uit dat de school inclusief bus *f*6,15 per maand zou kosten. Maar ik zou stoppen met de nailessen op donderdag. Daarmee bespaarde ik *f*2,50, dus bleef er *f*3,65 per maand aan kosten over. Dat zou toch moeten kunnen? Ik zou pa eens aan z’n jasje trekken om wat reisgeld.

Zaterdag gingen Riekie en ik met de trein naar Amersfoort, waar vader ons met zijn auto van het station ophaalde. Zoals altijd gingen we eten bij hotel-restaurant De Witte. Ik vertelde pa dat ik graag naar de landbouwhuishoudschool wilde, waar ik in april kon instromen, om niet de hele tijd bij moe thuis te hoeven zijn en om een diploma te halen. Ik vertelde ook dat moe vond dat ik haar gezelschap moest houden en helpen in huis. En dat ze geen geld had voor een opleiding. Vader knikte, maar hij zei niet veel.

’s Middags gingen we bij opa op bezoek en daarna naar

Bussum, naar tante Marie, pa's ongetrouwde zus waar hij na de scheiding een tijdje had gewoond. Zij vroeg wat ik de hele dag thuis deed. Ik vertelde dat ik naar naailes ging, pianoles had, lid was van de meisjesvereniging, catechisatie kreeg en een cursus Engels volgde.

Zij vond dat ik beter naar school kon gaan dan mijn tijd zo te versnipperen. Dan zou ik later meer kans op een baan hebben. Ze stelde voor dat ik naar een kostschool zou gaan. Vader knikte en zei dat hij me naar school zou sturen. Verrast keek ik hem aan.

'Waar stuurt u me nou heen, naar een kostschool of de huishoudschool?' vroeg ik in de auto terug naar het station.

'Ga maar naar de huishoudschool', zei vader. 'Ik weet niet hoe dat precies zit met die kostscholen en op de huishoudschool kun je in april al terecht; daar moet je je dus meteen voor opgeven.'

Op het perron drukte hij een tientje in mijn hand. 'Hier, voor school.' Riekie keek er jaloers naar.

Weer thuis probeerde moe ons uit te horen over pa, maar wij hadden geen zin om te praten.

'Ik moet naar de huishoudschool', zei ik alleen, en ik wapperde met het tienguldenbiljet.

'Dek jij de tafel even, Dina?' vroeg moe de maandag erop om kwart over vijf's middags.

'Hè, nu al?' reageerde ik.

Moe luisterde niet, zat alweer gebogen over haar briefpapier; altijd zat ze maar brieven te schrijven aan joden die naar Palestina waren vertrokken. Ik ging verder met leren.

'Vooruit, ga de tafel dekken', commandeerde ze even later.

'Ja, zo.'

'Ga onmiddellijk de tafel dekken!' brieste ze.

'Ja, akelige heks', mompelde ik terwijl ik opstond.

'Wát zeg je?' schreeuwde ze terwijl ze op me afvloog.

Ik rende de keuken in, maar zij zette me klem door de eettafel

in mijn richting te schuiven, zoals de pipa dat vroeger ook kon doen als we aan het stoeien waren. Ze had dus toch nog iets van hem opgestoken, dacht ik vals. Ondertussen haalde zij de koekenpan uit de kast, haar favoriete attribuut om mij op mijn falie te geven. Ik greep mijn kans: razendsnel kroop ik onder de tafel door en via de huiskamer holde ik naar moe's slaapkamer op de begane grond, waar ik uit het raam sprong.

Om het huis heen liep ik naar de keuken om te kijken waar moe was. Ik dacht haar te zien en holde terug naar de voorkant van het huis, maar moe zag mij vanuit de slaapkamer en vloog naar de voordeur om me bij de lurven te grijpen. Ik was haar te snel af en liep weer naar de achterkant. Daar hield ik mijn pas in omdat ik Van Surksom zag lopen, van wie we het huis tijdelijk huurden. Hij kwam net zijn werkplaats achter het huis uit en vroeg me zijn theekopje naar binnen te brengen. Daar kon ik moeilijk nee op zeggen. Daarna kon ik niet weer naar buiten hollen omdat Van Surksom daar nog was. Boven was onze schoonmaakster Heintje, dus daar kon ik ook niet heen.

Ondertussen kwam moe de keuken weer in. Ik sprintte naar de wc. Toen ik daar maar bleef zitten, kwam moe naar me toe en gaf een paar flinke rukken aan de deur. Die bleef aanvankelijk op slot omdat ik het haakje vasthield. Maar toen ik dat heel even losliet, schoot de deur open. Ik dook op moeder om haar de koekenpan afhandig te maken. Dat werd een flinke worstelpartij, tot ik wist te ontsnappen naar de huiskamer.

'Vooruit, naar boven', schreeuwde ze terwijl ze me weer te lijf wilde gaan. 'Je zult vergeving vragen of anders...'

Ik griste mijn huiswerk Engels van tafel en liep naar boven, waar Riekie me mijn brood bracht.

Riekie was de enige thuis van wie ik hield. Ik dacht terug aan hoe we vroeger samen plezier maakten. In de tuin achter de boerderij waar we tot de scheiding woonden, stond een lindeboom. Daar

zetten we een afgedankte elektriciteitspaal tegenaan zodat we erin konden klimmen. Aan een stevige tak hingen we een schommel, gemaakt van een hoepel, en een laken om aan te slingeren.

Van een tobbe maakte ik een bootje voor mezelf. Daarachter knoopte ik een kleiner teiltje voor Riekie. Die liet ik zakken in de sloot langs ons huis. Ik zette Riekie in het teiltje en klom zelf in de tobbe. Riekie kapseide natuurlijk al snel, maar het water was niet diep, dus ze kroop al gauw weer op de kant.

Op het erf stond een grote stenen bak met water waarin we poedelden als het warm was. In de loodsen van het hoenderpark speelden we eindeloos verstoppertje. Op een nacht om een uur of vier slopen Riekie en ik stiekem uit bed om met mijn nichtjes van de overkant een geheime wandeling te maken. Ik had een touwtje aan mijn teen gebonden en uit het raam gehangen. Daaraan trokken ze, zodat ik wakker werd.

Diet in een tobbe in de sloot; Riekie zit aan de kant.

Diet en Riekie met hun twee nichtjes Francien en Marie van de overkant.

Op het dak speelden Riekie en ik tikkertje, totdat mijn vader een keer met zijn geweer naar buiten kwam en riep: 'Van dat dak af, anders schiet ik jullie eraf!'

's Nachts klom ik soms uit ons slaapkamerraam naar de nok van het dak. Daar zat ik in mijn nachtpon naar de sterren te staren zonder dat iemand het in de gaten had. Dan dacht ik: daar kom ik vandaan en daar wil ik naar terug. Ik voelde me niet thuis in deze wereld.

Om kwart over zeven kwam mijn nicht Francien me ophalen om naar de wekelijkse Engelse les te gaan. Toen ik weer thuis kwam, was er niemand. Nadat ik de krant gelezen had, kwam moe terug van een afspraak. Ze zei me nauwelijks gedag en stuurde me naar bed. Toen ik me had omgekleed, ging ik nog even naar beneden om haar welterusten te zeggen.

'Kom eens hier', zei ze.

Ik keek haar uitdagend aan.

'Moet dat nou zo?'

Ik zei niks.

‘Ik heb er eens over gedacht, maar als je geen vergeving wilt vragen, kan ik je hier niet langer houden. Dan moet je maar een dienstje zoeken of zo, maar zo kan het niet.’

Ik wilde naar boven gaan, maar moe bleef doorpraten, over vader en Fik die haar ook al hadden verlaten. Ondertussen dacht ik opgewonden: als ze me de deur uit stuurt, kom ik misschien wel op een kostschool terecht. Dat is precies wat ik wil. Toch heeft ze wel gelijk dat ik te ver ben gegaan door haar voor akelige heks uit te schelden. Daarvoor moet ik haar eigenlijk wel om vergeving vragen. Maar toen moe was uitgepraat, ging ik de kamer uit zonder iets te hebben gezegd.

Op mijn kamer begon ik in mijn dagboek te schrijven. Toen ik moe de gang op hoorde komen, deed ik vlug mijn lamp uit, stopte mijn schrift achter mijn bed en mijn potlood onder de dekens. Moe kwam de kamer binnen.

‘Waarom moest je lamp net aan?’ vroeg ze.

Ze begon opnieuw te zeuren dat ik mijn excuses moest maken.

‘Ik had u geen akelige heks mogen noemen’, gaf ik toe.

‘Er moet nog meer komen’, eiste moe.

‘Al zegt u dat u me vergeeft, u doet het toch niet echt, want u vergeet het niet.’

‘Vergeten kan ik het niet’, beaamde ze.

‘Als u me echt vergeeft, moet u net doen alsof er niks is gebeurd en dat doet u toch niet’, ging ik door.

‘Hoe weet je dat, heb je ooit al eens om vergeving gevraagd?’

‘Wilt u het me dan vergeven?’

‘Ja, als jij er spijt van hebt, wil ik het je wel vergeven.’

Twee dagen later kwam er een brief van de landbouwhuishoudschool dat ik was ingeschreven. Ik kon niet wachten om het jufvrouw Duys te vertellen, maar toen ik op pianoles kwam, hoorde ik dat ik voortaan weer les van meneer De Koning zou krijgen. Hij had drie dagen per week verlof gekregen. Na de les kocht

ik in Ermelo postpapier om juf Duys dan maar te schrijven.

Terwijl mijn moeder haar middagdutje deed, schreef ik de juf dat ik op 5 april naar de huishoudschool mocht dankzij geld van mijn vader. En dat we op 9 april gingen verhuizen naar de Apeldoornsestraat in Voorthuizen. ‘Ik vond het helemaal niet vervelend dat u onlangs vroeg of er iets aan haperde’, vervolgde ik. ‘Bij ons thuis gaat het er zo anders aan toe dan bij anderen. Het is lang zo gezellig niet en mijn moeder en ik maken altijd scènes.’ Ik zou haar misschien nog eens schrijven als de huishoudschool was begonnen, om te vertellen hoe het me daar beviel. ‘Wilt u me niet terugschrijven?’ vroeg ik. ‘Ik wil niet dat moe weet dat ik u heb geschreven.’

Snel bracht ik de brief naar de brievenbus, voordat mijn moeder wakker zou worden. Al gauw begon ik te twijfelen aan mijn impulsieve daad, maar toen was het te laat.

Op dinsdag 26 maart was moe de hele dag van huis. Ik had pa beloofd om hem bij zo’n gelegenheid op te bellen om hem te laten weten dat de kust veilig was. Hij kwam en ik kookte voor hem. Ik kreeg nauwelijks de kans om de jus bruin te laten worden, zo bang was hij dat moe onverwachts thuis zou komen. Hij nam de zilveren wisselbeker mee die hij ooit met zijn kippen had gewonnen, en foto’s van broedmachines en het hoenderpark. Na het eten pakte hij ook nog een heel stel boeken, medailles en zijn hoge hoed in. Daarna gingen Riekie en ik mee naar Amersfoort, naar opa, en toen nog even naar Bussum. Bij tante Marie belde pa naar Baarle-Hertog om aan Ilus te vragen of moe daar soms naar toe was gereisd. Dat was gelukkig niet zo. In het verleden had ze dat wel een keer gedaan. Toen we met de trein van zes uur op station Barneveld-Voorthuizen aankwamen, stond moe ons op het fietspad op te wachten. Was ze bij de aankomst van elke trein komen kijken of we erin zaten?

Op het station van Amersfoort had ik een *Libelle* gekocht

omdat daarin een mooi versje stond. Het ging erover dat je droefheid steeds stil en alleen moet dragen, omdat elk zijn deel heeft. 's Avonds in bed schreef ik in mijn dagboek: 'Dat is wel waar, maar het uitstorten van je hart en meeleven met anderen maakt het leven vast veel rijker dan je in jezelf op te sluiten.'

Daarom had ik die brief geschreven aan juffrouw Duys. Zij was de enige bij wie ik mijn hart een beetje durfde uit te storten. Maar ik hoopte niet dat ze me zielig vond. Ik fantaseerde een gesprek tussen haar en mij, waarin ik tegen haar zei: 'U moet niet zoveel medelijden met me hebben, daar hebben we geen van beiden wat aan. Ik heb al genoeg moeite om niet te veel zelfmedelijden te krijgen.'

5. Het bos in

Op vrijdag 5 april 1940 fietste ik voor het eerst naar de huishoudschool in Ede. Ik schreef mijn rooster over: iedere maandag- en vrijdagochtend gezondheidsleer en huishoudelijk werk zoals schoonmaken en koken, 's middags naaien en natuurkunde.

De eerste kookles was al meteen leuk: in tweetallen mochten we groentesoep koken, ieder op een eigen kooktoestel. 's Middags bij naaien maakten we een koksmuts op trapnaaimachines. Juffrouw Uittenboogaard vond ik erg aardig, ze deed me een beetje denken aan juf Duys, maar helaas viel ze alleen maar af en toe in. We zouden haar pas echt krijgen in de tweede klas.

's Avonds begon ik in *HBS-perikelen* van Phe Wijnbeek, dat ik op de meisjesvereniging had gekregen. De volgende avond had ik het al uit. Wat een prachtig verhaal. Het leven van Carla, de hoofdpersoon, leek voor een deel op mijn leven. Carla wilde graag naar de hbs. Haar moeder wilde dat beslist niet hebben, maar haar vader zorgde dat het doorging. Haar vader en moeder konden niet met elkaar opschieten. Daarom was haar vader vaak op reis. Ze verheugde zich er altijd op dat hij thuiskwam, maar dat liep geheid uit op een teleurstelling omdat haar vader en moeder altijd ruzie maakten, meestal over haar.

Op school leerde Carla drie andere meisjes kennen, en na het eindexamen organiseerden ze samen een afscheidsfuif. Ze spraken af dat ze allemaal met een leuk plan zouden komen. Carla kon niks bedenken, maar haar vader had een goed idee: hij had twee tenten gehuurd. Hij stelde voor dat ze met alle meisjes zou gaan kamperen en er ook nog een aantal jongens bij zou vragen. De meisjes konden dan in de ene tent; de jongens in de andere. Ze brachten een heerlijke maand door in Bergen aan Zee onder leiding van Carla's vader.

Na de vakantie riep vader haar op een dag bij zich. Hij vertelde dat hij en haar moeder hadden besloten uit elkaar te gaan. Carla wist niet bij wie ze dan moest gaan wonen. Bij haar vader voelde ze zich meer op haar gemak, maar haar moeder alleen laten kon ze niet. Hoewel ze moeite met haar had, was zij toch haar moeder. Haar vader stelde voor dat ze op kamers zou gaan wonen. Dat greep ze met beide handen aan.

Bij ons thuis was het natuurlijk wel anders dan in dit boek, maar het leek er toch veel op. Moe wilde niet deftig zijn zoals de moeder van Carla, maar was juist ouderwets en boers. En Carla's vader was officieel gescheiden, terwijl mijn moeder daar geen toestemming voor had gegeven. Maar mijn vader had wel een nieuwe vrouw, en had met haar een kind gekregen.

Op 23 april had ik eindelijk weer pianoles. Meneer De Koning had al een paar weken geen verlof kunnen krijgen en juf Duys was ziek geweest. Maar nu was ze er weer. Op de fiets naar Ermelo genoot ik van de zon en de fluitende vogels. Ik verheugde me erop de juf weer te zien.

Toen we voor de piano zaten, bedankte ze me voor mijn brief en zei ze dat ze terug had willen schrijven, naar het adres van meneer De Koning.

'Daar heb ik ook aan gedacht, maar ik vond het een beetje gek voor mijnheer De Koning', reageerde ik blij verrast.

'Waarom?'

'Ik dacht dat hij het gek zou vinden dat ik thuis geen brief van u wil krijgen.'

'Maar ik kon toch zeggen dat ik je adres niet wist, of gewoon vragen: "Wilt u deze brief aan Dien geven?"'

Daar had ik niet aan gedacht.

'Ik had graag terug willen schrijven, maar elke keer dacht ik: volgende week ben ik er misschien weer.'

Ik knikte. 'Ik had u nog eens willen schrijven hoe het mij op

de huishoudschool beviel, maar dat ging net zo.'

'O ja', zei ze. 'Hoe vind je het daar?'

Ik vertelde dat het uitstekend ging. Dat het niet moeilijk was en dat we een stel aardige juffen hadden, op een na, maar dat kwam omdat de rest zo aardig was.

Juffrouw Duis glimlachte en vroeg toen: 'Zeg, hoe kwam dat ineens dat je toch naar de huishoudschool mocht?'

Ik legde uit dat moe uiteindelijk overstag was gegaan toen pa met centen over de brug was gekomen. 'Gemeen van mijn moeder, hè?'

'Nee, dat vind ik niet', reageerde juffrouw Duys.

Nadat ik de ingestudeerde stukken had gespeeld, bleef ze nog even zitten.

'Zeg, je schrijft bijvoorbeeld dat jullie nooit bloemetjes op tafel hebben staan', zei ze toen. 'Kun je daar zelf niks aan veranderen? Je kunt toch zelf zorgen dat er een paar bloemetjes komen te staan? Dat hoeft heus niet zoveel te kosten.'

Ik knikte.

'Dat andere verandert er niet door, dat weet ik ook wel, maar daar kun je ook een hoop aan doen. Als jij met een knorrig gezicht rondloopt, heeft dat invloed op je moeder – en als jij vrolijk kijkt net zo goed. Ik heb het idee dat je helemaal aan de kant van je vader staat.'

Ik knikte nog eens. Ineens herinnerde ik me dat mijn vader een keer aan mijn ene arm trok en mijn moeder aan de andere toen ik een jaar of vijf was. 'Van wie hou je het meest?' vroeg mijn moeder. Ik durfde niet toe te geven dat ik meer van mijn vader hield.

'Je moet ook weleens aan de kant van je moeder staan', ging juf Duys verder. 'Het is toch je moeder. Het is geen toeval dat je die vader en moeder hebt gekregen. In elk geval kun je het proberen te veranderen. Je kunt je niet aan je moeder onttrekken en denken: vlieg maar op.'

Zij had makkelijk praten, dacht ik. Moe was een hopeloos geval. Ik zocht naar een voorbeeld om dat uit te leggen. 'Als ik me eens van mijn goede kant wil laten zien en alles in de kamer wil opruimen, krijg ik niet de kans, want moe is altijd met van alles tegelijk bezig zodat dat allemaal moet blijven liggen.'

'Je moet het toch proberen anders te krijgen', hield juf Duys vol. 'Denk eens aan je moeder. Je vader was bijna altijd weg. Francien leert in Rotterdam voor verpleegster en jij gaat twee dagen naar school.'

'Als zij het zo vervelend vindt, kan zij toch zelf ook proberen om het te veranderen?' sputterde ik tegen.

'Sommige mensen beginnen niet uit zichzelf. Als jij begint, zal je moeder vast wel meewerken.'

Mevrouw De Koning stak haar hoofd om de deur en zei dat het eten koud werd. Geschrokken keek juf Duys op haar horloge en liet me uit. Ze gaf me een tik op mijn schouder en zei, net als de vorige keer: 'Sterkte hoor!'

De volgende dag ging het alweer mis tussen mijn moeder en mij. Moe was weer eens aan het kankeren over pa, die ze ervan beschuldigde dat hij over haar aan het roddelen was.

'U bent niet goed wijs', flapte ik eruit.

Moe werd nijdig, gaf me een pak slaag en schreeuwde: 'Je kunt ophoepelen als je liever naar die hoerentrop gaat.'

Ik moest juf Duys wel gelijk geven dat mijn moeder het ook niet makkelijk had. Maar ik kon er gewoon niet tegen als ze zo zielig liep te doen. In ons vorige, tijdelijke huis had ik mijn ergernissen in mijn dagboek van me af kunnen schrijven, maar in ons nieuwe huis in het centrum van Voorthuizen had ik een slaapkamer met een raampje boven de deur. 's Avonds stiekem schrijven zat er dus niet meer in. Bovendien had moe me betrappt toen ik de sleutel van het laatje waarin ik mijn schrift verborg tussen de veren van mijn stoel aan het verstoppen was.

Ik hielp haar braaf met schoonmaken, afwassen en strijken, met de woorden van juf Duys in mijn achterhoofd. Maar zodra ik even vrij had, pakte ik mijn fiets en ging de bossen in. Ik fietste over de bospaden of liep een stuk met mijn fiets aan de hand, tot ik op een mooie plek op mijn rug ging liggen. Hier kon ik rustig nadenken zonder gestoord te worden. De zon op mijn gezicht en de wind door mijn haren ervoer ik als troost.

Ik ging op zoek naar een plek met water in de buurt, waar ik een hut van plaggen of een hol in de grond kon maken. Ik fantaseerde dat ik daar in leven zou blijven met wat ik in de natuur vond en kocht daar boekjes over. Een kluzenaarsbestaan trok me; bij anderen voelde ik me niet op m'n gemak. Op een dag bond ik een schop op mijn fiets om een begin te maken met bouwen. Maar ik kon geen geschikte plaats vinden, dus ik kwam met schop en al weer thuis. Tot mijn verbazing maakte moe daar geen opmerking over. Ze had kunnen denken dat ik stiekem een kind had geboord en begraven.

Vaak huilde ik mezelf 's avonds in slaap: omdat moe zo rot tegen me deed, omdat pa alleen maar vol was van zijn nieuwe vrouw en dochter en omdat ik geen vriendinnen had die ik kon vertrouwen. Boeken waren mijn belangrijkste troost. Als ik las, vergat ik alles en hoorde ik het vaak niet eens als ze me riepen. Er was maar één boek dat ik niet uit las. Dat was *Alleen op de wereld* van Hector Malot. Ik las best graag tragische boeken, maar dit boek was me te bar. Ik vond het misdadig om zo'n zielig verhaal te verzinnen.

Soms dacht ik: misschien moet ik maar een einde maken aan mijn leven. Weggekropen in het bos probeerde ik eens mijn adem heel lang in te houden. Ik stikte bijna en hapte naar adem, maar zonder dat ik het wilde kneep mijn hand mijn neus weer dicht en perste ik mijn lippen weer op elkaar. Daar schrok ik zelf van, want ik wilde op dat moment niet echt dood. Ik wilde

alleen maar kijken hoe ik dat voor elkaar zou kunnen krijgen, als het op een dag écht niet meer te harden zou zijn.

Het boek *HBS-perikelen* bracht me op het idee om met een stel meisjes van de lagere school in de zomer te gaan kamperen. Pa zou ik vast niet zo gek krijgen om mee te gaan, die had het te druk met Ilus en zijn dochtertje Bea. Maar misschien zou juf Duys wel mee willen? Tot mijn verbazing zei ze ja, op voorwaarde dat ik een kampeerplek zou vinden. Dat leek me geen probleem. Ik ging rondfietsen over de Veluwe en vroeg aan boeren of ze een schuur hadden waar we mochten slapen, want ik wist niet hoe ik aan tenten moest komen. In Elspeet had een aardige boer in klederdracht een leegstaand kippenhok, waar we in het hooi konden slapen.

Mijn moeder vond het gelukkig ook goed dat we gingen, om-

Diet (belemaal links) met haar vriendinnen tijdens de kampeervakantie in Elspeet.

dat het met meisjes was van dezelfde kerk. Ze wilde juf Duys wel een keer ontmoeten voor het zover was. Mijn moeder vertelde me later dat mijn pianojuf had gezegd dat ik bijzonder verstandig was, veel ouder dan mijn echte leeftijd.

Tijdens de vakantie deden we spelletjes en zwommen we in het Uddelermeer. Toen we daarna bij de pomp van de boerderij onze badpakken stonden uit te spoelen, kwam een buurvrouw van de boer op ons af. Ze wees naar onze badpakken en zei: 'Zo kun je toch niet voor God verschijnen?' 'O, maar daar kijkt God wel doorheen', was mijn gevatte antwoord.

Pianojuffrouw Duys tijdens de kampeervakantie in Elspeet.